

Nicolae Ursulescu, *Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică/Cucuteni Civilisation and the neighbouring cultural areas. A bibliographical retrospection/Civilisation Cucuteni et les aires culturelles voisines. Une rétrospective bibliographique*, ediție trilingvă, in col. „Bibliotheca Archaeologica Moldaviae” XXIX, ediderunt Victor Spinei et Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2022, 591 p.

Lucrarea prezentată constituie cel de-al XXIX-lea volum al prestigioasei serii „Bibliotheca Archaeologica Moldaviae” coordonată de către Victor Spinei și Virgil Mihăilescu-Bîrliba, sub egida Institutului de Arheologie din cadrul Filialei Iași a Academiei Române. Apariția sa a fost susținută financiar de Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași din Fondul „Codrin și Ionuț Ciobotaru”.

Volumul „Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică” reprezintă ultima mare lucrare publicată antum de către Nicolae Ursulescu.

Cu o experiență în cercetarea istoriei și arheologiei de peste 55 de ani, Nicolae Ursulescu a fost timp de aproape două decenii titularul Catedrei de Istorie Veche și Arheologie la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Formator și creator de școală, Nicolae Ursulescu și-a dedicat cea mai mare parte din activitatea profesională cercetării Preistoriei Europei de sud-est, publicând în cariera sa peste 400 de lucrări relevante, dintre care circa 20 de volume.

Ultimul dintre acestea, volumul „Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică” se deschide cu o dedicație sintetică care îi vizează deopotrivă pe toți cei din generațiile trecute, actuale sau viitoare care și-au îndreptat sau își vor canaliza interesul și cercetările către civilizația Cucuteni. Lucrarea este adresată „tuturor celor care au ales sau vor alege să-și îndrepte eforturile spre studierea și înțelegerea acestei fascinante civilizații a Preistoriei europene și universale”.

Toate textele incluse în cuprinsul lucrării sunt realizate trilingv, în limbile română, engleză și franceză. Cele trei variante lingvistice ale fiecărui capitol sunt ordonate succesiv.

Lucrarea debutează cu un „Cuvânt înainte”, care se constituie într-un veritabil *Argument*. În cadrul acestuia, autorul subliniază faptul că civilizația Cucuteni și complexul cultural cu ceramică pictată în care este integrată organic (Ariușd-Cucuteni-Tripolie/ Trypillia) acoperă vaste teritorii care se găsesc, ori s-au găsit, în granițele mai multor state. Mai mult, importanța acestui adevărat fenomen cultural pentru Preistoria universală a atras atenția cercetătorilor de pe tot mapamondul. În acest context, producția bibliografică ce i-a fost dedicată de aproximativ 140 de ani este impresionantă, cu multe mii de titluri, unele mai facil, altele mai greu detectabile și care au fost elaborate, nu de puține ori, în limbi cu circulație restrânsă. În consecință, scopul principal al acestui volum este „o inventariere cât mai amplă a lucrărilor dedicate acestui mare complex cultural, însoțită de traducerea titlurilor în limbi de largă circulație și de succinte informații tematiche privind conținutul (inclusiv prin index)”.

Urmează un capitol consistent intitulat „Civilizația cucuteniană – aspecte principale”. În cadrul acestuia, autorul își propune să schițeze o imagine de ansamblu a civilizației Cucuteni, reliefând principalele sale elemente și aspecte.

După o scurtă „Introducere”, sunt mai întâi sintetizate datele relevante referitoare la „Areal și denumire”, „Origine” și „Periodizare și cronologie”. Acestea sunt urmate de o sistematizare a cunoștințelor relevante despre „Așezări”, „Construcții”, „Ocupații și modul de viață”, dar și de o amplă abordare privind „Viața spirituală”. Capitolul se încheie cu o scurtă sinteză referitoare la „Relații cu alte arii culturale”, urmată de „Considerații finale”.

Parcursul acestui capitol permite cititorului familiarizarea cu datele esențiale despre apariția,

evoluția și principalele caracteristici ale civilizației Cucuteni ca parte componentă a vastului complex cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie/ Trypillia.

Sunt introduse în această sinteză teme care au fost abordate de-a lungul timpului de către generații de arheologi ca, de exemplu, periodizarea și cronologia, tipologia locuințelor sau relațiile cu comunitățile învecinate dar și numeroase informații interdisciplinare furnizate de cercetările din ultimele decenii. Fie că acestea din urmă sunt datări absolute, determinări paleobotanice și arheozoologice sau abordarea lor implică schimbarea paradigmei de cercetare ca, de exemplu, datele privind viața religioasă a comunităților preistorice, ele asigură o perspectivă actualizată asupra civilizației analizate.

Un scurt capitol de „Lămuriri editoriale” este destinat a ne permite o lectură corectă a corpusului propriu-zis al lucrării intitulat „Bibliografia civilizației Cucuteni”. Acum sunt făcute o serie de precizări care vizează tematica, cronologia, redactarea propriu-zisă și chiar grafia titlurilor incluse în această imensă listă bibliografică.

„Bibliografia civilizației Cucuteni” cuprinde 6577 de înregistrări care reflectă munca a generații de specialiști răspândiți pe întreg mapamondul. Titlurile de lucrări sunt numerotate și ordonate alfabetic, după autor. Unele numere sunt multiplicat fiind listate urmate de litere (a, b, c, d și chiar e), astfel încât numărul total de înregistrări depășește cu certitudine, 7000.

Lucrările incluse în bibliografie au fost realizate în limbile română, rusă, ucraineană, engleză, germană, franceză, poloneză, italiană, sârbă sau bulgară ș.a., fiind redactate într-un interval de aproape un secol și jumătate. Subliniem faptul că pentru titlurile de lucrări publicate într-o limbă cu circulație restrânsă Nicolae Ursulescu a realizat traducerea titlului original în engleză sau franceză contribuind, în acest fel, la înlăturarea unei adevărate bariere lingvistice.

Din punct de vedere cronologic, în volum sunt incluse atât lucrările care abordează problematica orizontului timpuriu Precucuteni/ Tripolie A „care se leagă organic de evoluția ulterioară a fazelor cu ceramică pictată”, cât și pe cea a manifestărilor târzii (Gorodsk-Usatovo/ Horodiștea-Erbiceni-Foltești/ Brânzeni-Gordinești), ca expresii culturale care reflectă „trecerea graduală spre începutul epocii bronzului”.

Din punct de vedere tematic, lucrările vizează în special arealul Cucuteni cuprins între sud-estul Transilvaniei (aspectul Ariușd) și bazinul Nistrului (dincolo de care începe interferența cu arealul Tripolie). Pentru arealul Tripolie, în bibliografie sunt incluse în special lucrările cu caracter general care „se ocupă de întreg arealul Cucuteni-Tripolie, precum și cele care tratează aspecte din zonele adiacente bazinului Nistrului, mai ales din interfluviul Bug-Nistru sau dinspre nord (Volânia, Podolia și Galiția)”. Nu au fost neglijate nici titlurile referitoare la problematica complexă a așezărilor gigant sau cele despre descoperiri Tripolie care prezintă analogii importante pentru înțelegerea unor fenomene întâlnite și în aria Cucuteni.

Bibliografia include, în egală măsură, și titlurile celor mai importante lucrări care au abordat fenomenele culturale învecinate (contemporane sau parțial contemporane) care au interacționat direct sau indirect cu civilizația Cucuteni (precum cultura ceramicii liniare (*Linienbandkeramik*), Boian, Gumelnița, Petrești, Srdenji Stog, Majkop sau cultura paharelor în formă de pâlnie (*Trichterbecherkultur*)).

Nu în ultimul rând, autorul a inclus în această vastă listă bibliografică unele lucrări de sinteză despre preistoria Europei care fie se referă și la realitățile arheologice Cucuteni-Tripolie, fie oferă sugestii pentru înțelegerea și abordarea lor.

Pentru a facilita valorificarea acestei adevărate și imense baze de date în care se constituie „Bibliografia civilizației Cucuteni”, autorul Nicolae Ursulescu a realizat și completat volumul cu trei categorii de „Indici”: *onomastic, toponimic și tematic*.

Cel care ne permite să navigăm cu ușurință printre miile de titluri răspândite în sute de publicații și centralizate în acest volum este, fără îndoială, „Indicele tematic”. Structurat în 15 mari teme care sistematizează preocupările diverse a sute de cercetători, acesta se constituie într-un extrem de util instrument de lucru pentru toți specialiștii care sunt interesați de civilizația Cucuteni.

Cele 15 teme includ atât Istoricul cercetărilor și istoriografia, Evoluția, Aspectele locale, Relațiile cu alte zone, Așezările și fortificațiile, Locuințele, Artefactele și meșteșugurile, Subzistența și modul de viață, cât și Organizarea socială, Riturile funerare, Viața spirituală sau Cercetările Interdisciplinare. Nu în ultimul rând, sunt

incluse aici Sintezele, dar și Manifestările Științifice sau Valorificarea Instituțională în conexiune cu tema vizată.

Abrevierile folosite în cadrul întregii lucrări se regăsesc imediat după Indici.

Planșele color care încheie volumul familiarizează cititorul cu figurile cercetătorilor care s-au aplecat asupra civilizației Cucuteni (în arealele sale de la est și de la vest de Prut), ca și cu imaginile lucrărilor esențiale apărute în decursul timpului. O hartă cu principalele situri, planșe cu ceramică și reprezentări plastice ordonate pe faze completează și încheie fericit acest demers editorial.

De altfel, întreg volumul este realizat în condiții grafice de cea mai bună calitate.

Realizarea unei astfel de lucrări presupune, evident, o muncă imensă desfășurată în ani buni de documentare și sistematizare. Preocupările profesorului Nicolae Ursulescu pentru realizarea unei bibliografii a civilizației Cucuteni au acoperit cel puțin ultimele trei decenii ale activității sale științifice. Specialist dedicat, conștient de importanța și relevanța cunoașterii surselor și a informațiilor detaliate asupra unui subiect, autorul a investit timp, suflet și energie în realizarea acestei opere magistrale. Nu de puține ori, titlurile pe care Nicolae Ursulescu ni le pune cu generozitate la dispoziție, nu i-au fost accesibile decât după o corespondență susținută și, chiar, după insistențe speciale.

Caracterul lucrării „Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică” ne determină să apreciem că ea se constituie într-un instrument de lucru esențial, indispensabil pe masa oricărui cercetător. Ar fi de dorit ca după epuizarea tirajului tipărit, varianta electronică a volumului să fie accesibilă on line tuturor celor interesați. Ținem să subliniem faptul că publicarea trilingvă reprezintă un plus al lucrării, textele în limbile engleză și franceză asigurând, la modul practic, accesibilitatea tuturor materialelor pe întreg mapamondul.

În final, putem afirma, fără teama de a greși, că volumul în sine se constituie într-un dar generos pe care profesorul Nicolae Ursulescu, plecat recent dintre noi, îl face tuturor celor interesați de complexa problematică abordată în cercetarea civilizației Cucuteni, fie ei cercetători avizați, amatori sau iubitori de artă preistorică.

Senica ȚURCANU

Cornelia-Magda Lazarovici, *Scânteia-Dealul Bodești. Figural plastic art and more*, Editura “Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2022.

Specialists in the Neolithic of Old Europe have long been aware of the important Cucuteni A3 site of Scânteia, dated to the late 5th millennium cal BC, which has been meticulously excavated by Cornelia-Magda Lazarovici and her colleagues from Iași for 20 years from 1985. Recent geophysical research indicates that there were 55 structures inside two defensive ditches, a tunnel-type entrance gate in the southern part of the settlement and a palisade towards the interior of the settlement.

Preliminary reports on the rich figurine assemblage have previously sent the message that this is one of key groups of images of humans, animals, birds and associated finds from the entire Cucuteni-Trypillia distribution. It cannot, therefore, be anything but a pleasure to see a beautifully illustrated volume publishing (almost) the entire corpus of images in colour and with excellent documentation and sound contextual analysis (the figurines from Houses 14 and 15 excavated in the joint project with Kiel University remain to be published). The excavator should be congratulated on the quality of the publication and the generally stimulating discussion of the finds. It only remains a matter of regret that the Great Goddess, replete with Gimbutassian genuflection, continues to cast her long shadow over such a fascinating assemblage of images.

The publication focuses on over 700 images: 592 anthropomorphs, 193 zoomorphic idols and smaller groups of anthropomorphic vessels and other related finds (cylindrical and conical images, altars, pendants, model furniture, clay tablets, phallic images, zoomorphic protomes and a fired clay spoon with an anthropomorphic terminal). It is hard to resist the conclusion that whatever could be anthropomorphized

or zoomorphized was treated in this way, creating links across the site between many different contexts and between the persons who used them. While the plasticity of clay enabled the creation of an enormous range of forms, it is significant that there was considerable repetition in figurine shape – with constant tension between the individualization and standardization of images. The sources of this tension in terms of identity and identity politics remains for future elucidation.

Lazarovici focuses on four primary aspects of the finds – their making, their decoration, their completeness (or otherwise) and their age and gender attribution. Most of the figurines were made with high-quality clay, tempered with self-occurring fine sand but also sometimes with grog or vegetable temper. The occasional presence of poorly modelled figurines suggests that children were learning how to make images for themselves or their households. Many figurines were made from two pieces of clay, often the upper and lower parts, and sticks were sometimes used to pin the legs to the buttocks. By contrast, the zoomorphs were usually modelled from a single piece of lower-quality clay and not modelled with such precision as the anthropomorphs.

The author details the principal styles of decoration – incised for most female images, the less common painted motifs for males and females – and provides detailed analogies both within the site and beyond. This aspect of Lazarovici's scholarship is exemplary, for the parallels quoted spread well outside the Cucuteni-Trypillia group to cover many coeval groups.

It is a normal trait of most Cucuteni-Trypillia figurine assemblages that over 90% of the figurines have been deposited as fragments. Although she quotes the full range of my proposals to explain object fragmentation, the author chooses the single reason of the de-sanctification of the artifacts after the completion of the rituals in which they were used. The standard of documentation of the Scânteia assemblage makes this an ideal candidate for a full re-fitting study, which could provide fascinating clues for the intra-site networks connecting the houses and working areas. Only a few of the zoomorphic idols from Scânteia are complete and, despite the assistance of a veterinary surgeon, only a few images could be identified to species, including pigs, boars, bovids, calves and sheep – represented in different percentages from those found in the archaeo-zoological analysis.

There is much valuable information on the age and gender of the figurines but their identification is often difficult because of the high degree of fragmentation. Of the 536 mentioned, 337 are female ($n = 63\%$), 142 are male ($n = 26\%$), for 53 it was not possible to specify the gender due to fragmentation ($n = 10\%$), and four images represent children ($n = <1\%$). The percentage of males is far higher than on most Neo-Chalcolithic sites in the Balkans, with the percentage rarely exceeding 2-3%. There are several common elements for female and male idols – especially the way of shaping the head, shoulders and torso. Nonetheless, there are traits which differentiate males from females – particularly the tendency for females to have legs modelled together, and for males with their legs spread. Incision on male figurines was often confined to certain clothing elements and may suggest these images were hermaphrodites since incision is so closely associated with females. What is interesting is that most anthropomorphic idols have breasts, regardless of whether they represent women or men. The presence of breasts in male characters is also indicative of hermaphrodites, which the author, however, discounts because of the hypothetical presence of gynecomastia, in which male breasts can be larger in three life-stages. The representation of pregnancy in the Cucuteni-Trypillia area is quite rare and sometimes rendered in an extremely schematized form through a slightly protruding abdomen.

Lazarovici has thankfully ignored Douglass Bailey's admonition that disposal context meant nothing for our understanding of figurines and gone on to provide detailed contexts for each find. A total of 247 images (or 36%) was discovered in or near dwellings, 140 (or 20%) came from pits, 258 (or 38%) were found in the 'cultural layer', while 41 (or 6%) were discovered on the surface of the soil. There are several houses in which dozens of figurines have been discarded, such as the 86 images in House 9 and the 50 images in House 1 – houses which have been interpreted as domestic shrines. Structures with even larger quantities of discarded figurines, such as House 14 and 15, have been interpreted as communal shrines. Little cross-contextual analysis is presented in this volume but the documentation allows this research direction in the future.

There is an interesting discussion about the quantity of figurines per site and per site according to the area excavated, with particularly high totals from Cucuteni-Trypillia sites such as Iablona I – Movile (500 images) and Țigănești (391 images), as well as sites from other regions (e.g., Dolnoslav – 700 figurines and Pietrele – 457 figurines). The author uses the density of figurine discard to infer that a site played an important cult role as the centre of a tribal community. At Scânteia, this hypothesis is also supported by the diversity of cultic finds, as well as by the defensive system of the settlement.

There can be no doubt that Scânteia is an important Cucuteni settlement and that the figurine assemblage is one of the most significant in the region. However, the emphasis on a traditional interpretation of the images in terms of the Great Goddess and her acolytes means that many detailed questions about the uses of the figurines have not been discussed, such as alternative meanings, their relation to the settlement residents and their form(s) of personhood, as well as the way in which figurine fragments were used to construct and emphasise inter-personal or inter-household relations. However, the excellent finds documentation means that many of these issues can be discussed in the future. We owe a great debt of gratitude to Cornelia-Magda Lazarovici for such a detailed publication and for providing the opportunity for further research in the future.

John CHAPMAN

Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, ediție îngrijită de V. Spinei și I. Cădea, studiu introductiv de V. Spinei, Ed. Litera, București, 2022, 960 p. + 48 fig.

Publicarea acestei cărți, însumând 51 de prelegeri susținute la Universitatea din București în anii academici 1941-1942 și 1942-1943, reprezintă un moment de referință pentru istoriografia română în general și îl arată pe Gh. I. Brătianu ca pe cel mai prolific istoric al ideilor legate de Marea Neagră ca placă turnantă a comerțului internațional, dar și ca „măr al discordiei” în politica internațională europeană și mondială. Interesante sunt și reflecțiile autorului privind rolul Mării Negre în istoria națională a românilor – de la apariția acestora pe scena istoriei și până la al doilea război mondial.

Primele 23 de prelegeri, care au constituit materie de curs în anul universitar 1941-1942 și care tratează Preistoria, Antichitatea și Evul Mediu, au fost pregătite pentru tipar chiar de Brătianu, în perioada domiciliului forțat – impus savantului de regimul pro-sovietic – între 15 august 1947 și noaptea de 5 spre 6 mai 1950 (când intervine arestul și încarcerarea la închisoarea din Sighet). Ediția franceză avea să apară în 1969¹, urmată de o traducere în limba română, care la rândul-i a cunoscut două ediții². Nu este cazul să insistăm aici asupra recenziilor elogioase publicate în reviste de specialitate dintre cele mai prestigioase³, făcând doar precizarea că în opinia noastră aceasta rămâne cea mai complexă sinteză a istoriei Mării Negre sub raportul acuității interpretative a evenimentelor și fenomenelor importante din istoria spațiului pontic⁴.

Alte 28 de prelegeri, dedicate epocilor modernă și contemporană și susținute în anul universitar 1942-

¹ BRĂȚIANU 1969.

² BRĂȚIANU 1988.

³ Vezi în acest sens SPINEI 1999: 34.

⁴ Dintre sintezele apărute ulterior menționăm aici BOUZEK, HOŠEK 1978; KOROMILA 1991; ASCHERSON 1995 (cf. ASCHERSON 1996; ASCHERSON 2015; ASCHERSON 2017); KING 2004 (cf. KING 2015). Pentru a înțelege mai bine de ce drumul în jurul Mării Negre nu se mai face astăzi nici pe apă, nici pe uscat, a se vedea și FATI 2016. În pofida actualității dictonului de veche tradiție *Rossica non leguntur*, să ne fie permis a semnală aici și apariția recentă a unei sinteze în limba rusă asupra Mării Negre în antichitate – SAPRYKIN 2018.

1943, aveau să rămână sub formă de curs dactilografiat, puțin sau deloc accesibil⁵. Dacă, pentru a-l parafraza pe cronicar, omul ar fi fost peste vremuri și nu invers, în forma publicată de autor această a doua parte ar fi trebuit să poarte titlul *La Question d'Orient*. Dar cum leitmotivul expunerii coincide în mare măsură cu tentativele perseverente ale imperialismului rusesc și sovietic de a-și extinde hegemonia asupra bazinului Mării Negre, respectiv de a transforma statele riverane (între care și Principatele Române, mai cu seamă Moldova) în provincii ale Imperiului Țarist (respectiv în sateliți ai Moscovei după instaurarea Cortinei de Fier), reflecțiile profunde și cât se poate de actuale ale lui Brătianu au putut vedea lumina tiparului abia peste opt decenii.

O simplă trecere în revistă (pentru a nu mai vorbi de o analiză amănunțită!) a tuturor problemelor importante legate de diferite epoci istorice ar depăși spațiul rezervat unei recenzii, eventual și limitele competenței noastre, dar o asemenea cercetare a fost întreprinsă cu multă acribie de către unul dintre îngrijitorii ediției⁶. Astfel, cititorii interesați (inclusiv cei mai puțin avizați) ar putea constata progresul enorm al cercetărilor de după Al Doilea Război Mondial legat de fiecare dintre cele cinci epoci majore pe baza cărora au fost structurate prelegerile. Chiar dacă acestea sunt lipsite de aparat critic, trimiterele la publicațiile din text sau la discuții avute cu unii specialiști de prestigiu (mai cu seamă de la Paris, de care pe Brătianu îl legau mai mulți ani de studii, inclusiv stagiul de doctorat)⁷ denotă un orizont intelectual excepțional și o excelență cunoaștere a literaturii de specialitate relevante, urmărită inclusiv pe baza revistelor occidentale sau americane apărute recent. Mai mult, istoricul face eforturi de a consulta istoriografia rusă și chiar sovietică, știind să aprecieze la justa valoare o contribuție sau alta, dincolo de prejudecăți sau de imixtiunea politicului și ideologicului⁸.

Este adevărat că nu toate epocile și problemele sunt tratate la fel de documentat⁹. Medievalist prin excelență, profesorul insistă cu mai multă acribie asupra Mării Negre ca „lac bizantin”, asupra diminuării monopolului bizantin odată cu pătrunderea genovezilor și venețienilor, asupra relațiilor dintre italieni și mongoli, respectiv asupra redevenirii arealului pontic o „mare închisă” după cucerirea otomană. Dar cum menirea cursului „Chestiunea Mării Negre”¹⁰ era de a orienta auditoriul într-o lume a ideilor¹¹ și nu de a

⁵ Îngrijitorii prezentei ediții ar fi găsit doar două exemplare în biblioteci publice, unul la București și altul la Craiova. De presupus că în perioada dictaturii comuniste și acestea se vor fi aflat la celebrul indice secret al publicațiilor interzise publicului larg.

⁶ SPINEI 2022. Important de reținut precizarea de la p. 49: „Prezentarea și discutarea nuanțată a opiniilor sale, cele mai multe cu valabilitate perenă, altele controversate sau depășite prin fireasca acumulare de informații noi, ar necesita popasuri frecvente, poate chiar egale ca extensie spațială cu cel al cursului propriu-zis, astfel că nu sunt realizabile în cazul de față, determinându-ne să comentăm selectiv doar câteva din aspectele tratate în prelegeri și să le însoțim cu repere bibliografice corespunzătoare, reținute în mare măsură din loturile de lucrări editate de diferiți reprezentanți ai istoriografiei contemporane în deceniile ulterioare susținerii cursului, de naură să aducă completări și sugestii interpretative”.

⁷ E.g. BRĂTIANU 2022: 422: „Dar un mare orientalist francez, d-nul Pelliot, pe care l-am consultat, mi-a rectificat această părere și a arătat că cuvântul din care derivă «hoarda» este mongolul *urdu*”.

⁸ Pentru a semnală aici o problemă de istoriografie cât se poate de actuală – care pe noi ne-a și determinat să alcătuim volumele BCOSPE I-III – să ne fie permis a cita aici un pasaj ceva mai amplu, BRĂTIANU 2022: 407-408: „*Slavica, Rossica non leguntur* este o veche zicătoare: tot ceea ce s-a scris și tipărit în Rusia de două secole încoace a fost prea puțin accesibil. Prea puțini sunt cei care au avut prilejul să poată consulta aceste lucrări direct în limba rusească, și totuși, ce tezaur de informațiuni ne dă istoriografia rusă! Este mai ales vorba de izvoarele orientale, accesibile numai în ediții rusești și care multă vreme au stat închise cu șapte peceteți pentru cercetătorii apuseni. De foarte puțină vreme, vâlul a început oarecum să se ridice. Același reproș însă pe care îl facem apusenilor în ceea ce privește istoriografia Rusiei îl putem face și rușilor în ceea ce privește istoriografia apuseană. Am avut ocazia să consult unele din operele istorice rusești cu privire la acest subiect și m-a izbit, în afară de rare excepțiuni, care sunt mai mult opere recente, faptul că istoriografia rusă este și ea un cerc închis, nu folosește decât ceea ce apare în Rusia. Iată deci un subiect care a fost într-adevăr tratat în modul cel mai ingrat posibil de două grupe de cercetători, complet deosebite, aproape fără contact între ele, așa încât este încă o mare operă de realizat, anume armonizarea informațiilor adunate de truda reală a istoriografiei rusești de două secole încoace, sporită încă de interesul pe care noul regim îl manifestă pentru tot ceea ce este asiatic, cu cercetările pe care le-au făcut învățații altor țări ale Europei”.

⁹ Pentru a da doar un exemplu, vezi SPINEI 2022: 64: „Cunoștințele lui Brătianu referitoare la preistorie, fără să fie prea aprofundate, se bazează pe o literatură în oarecare măsură desuetă”. Importantă de reținut și precizarea făcută de titularul cursului (BRĂTIANU 2022: 219): „Domeniul nostru este extraordinar de complex și datele lui se modifică de la zi la zi. De aceea, eu vă previn că eu nu vă prezint stadiul cel mai recent al chestiunii, ci vă prezint stadiul care mi-a fost mie accesibil și care, din nefericire, nu se acoperă cu unele lucrări mai recente care ne scapă”. A nu se uita și contextul național și internațional în care au fost pregătite și susținute prelegerile!

¹⁰ Legat de titlu, de reținut precizarea făcută de autor, BRĂTIANU 2022: 197: „Titlul *Chestiunea Mării Negre* desigur că vă amintește titlurile altor lucrări ale lui N. Iorga – *Chestiunea Mării Mediterane*, *Chestiunea Oceanelor*, *Chestiunea Dunării* –, care toate au fost pentru el aspectul, prisma prin care a privit anumite fenomene din istoria universală”.

¹¹ Vezi, de exemplu, BRĂTIANU 2022: 730: „Între sarcinile acestui curs este și aceea de a da sugestii și indicațiuni de subiecte”.

insista în exces asupra amănuntelor legate de evenimential¹², toate cele 51 de prelegeri rămân la fel de interesante și după opt decenii, indiferent dacă tratează aspecte legate de istoria economică, politică, militară, diplomatică ori (într-o măsură mai mică) de cea socială, culturală sau religioasă¹³.

Dincolo de bogăția ideilor, de echilibrul perfect între prezentarea ansamblului și invocarea unor detalii relevante, de acuitatea interpretărilor indiferent de epoca sau fenomenele abordate, Brătianu se mai distinge de succesorii care și-au asumat abordări de sinteză asupra spațiului pontic prin raportarea permanentă la istoria universală¹⁴. Expansiunea Romei în Mediterana de Est este urmărită în paralel cu evenimente din China și Orientul Apropiat, implicarea tot mai activă a orașelor italiene în comerțul din Marea Neagră este judecată în contextul situației militare și politice din stepele euroasiatice, planurile expansioniste rusești odată cu Petru cel Mare sunt discutate în paralel cu tendințele imperialiste ale vremii din Europa și nu numai.

Cu alt prilej atrăgeam atenția asupra reflecțiilor lui Gh. I. Brătianu, laconice dar profunde, asupra diverselor aspecte legate de problematica Mării Negre în perioada antică ca asupra unui bun câștigat pentru istoriografia română¹⁵. Acum am mai face precizarea că multe dintre ideile marelui istoric pot fi omologate istoriografic și în plan internațional. Fără a intra în discuții, care aici ar duce prea departe, ne limităm la o simplă enumerare a unora dintre aceste afirmații (pe cât de laconice, pe atât de profunde): istoria modernă este o politică a Oceanului Atlantic (p. 198); noi trăim la o răspântie de drumuri, la o răspântie de culturi și din nefericire la o răspântie de năvăliri și imperialisme (p. 199); cine are Crimeea poate stăpâni Marea Neagră (p. 216); există o legătura strânsă între istoria regiunilor pontice și problema stepei prelungită dincolo de Marea Neagră și Marea Caspică, până în adâncimea cea mai îndepărtată a Asiei (p. 264); regiunile pontice reprezintă o anticameră a Evului Mediu (p. 295); soluții minunate, descoperite de economiști în timpul nostru, se aplicau încă de acum o mie de ani (p. 358); cneazul Iaroslav, un adevărat socru al Europei, așază Rusia Kieveană pe primul plan al politicii matrimoniale a vremii (p. 360); o Europă unită, ca o problemă și o dorință a viitorului, și-ar avea rostul doar dacă fiecare națiune ar avea asigurată garanția onoarei și intereselor sale vitale (p. 414); Marea Neagră este o placă turnantă a gării pentru Extremul Orient (p. 419 *et passim*); mongolii n-au avut de distrus o civilizație, ci mai degrabă de organizat o anarhie (p. 427); pentru ruși, anexarea Basarabiei în 1812 nu a fost un scop în sine, ci un accident, o concesie impusă de întorsăturile neprevăzute ale războiului, față de ambiția lor mult mai mare de expansiune teritorială (p. 681, 687 *et passim*); muntele și marea sunt cei doi factori statornici în dezvoltarea istorică a românilor (p. 918 *et passim*).

Unele dintre reflecțiile profesorului – pe care unii le-ar putea găsi incomode – rămân cât se poate de actuale, fie că ne referim la realități din România, fie că ne raportăm la politica internațională. În plan intern, de exemplu, rămân la ordinea zilei derapajele unei administrații „sfâșiată de către spiritul de partid și de

¹² Profesorul însuși în repetate rânduri atrage atenția auditoriului că nu poate insista asupra amănuntelor, dar de fiecare dată face trimitere la câte o lucrare relevantă care i-ar fi ajutat pe cei interesați să-și aprofundeze cunoștințele. Pentru a da un singur exemplu, atunci când menționează cetățile stăpânite de Iustinian pe malul Dunării și în Dobrogea, face următoarea precizare (BRĂTIANU 2022: 299): „Cei pe care îi interesează mai de aproape aceste întăriri pot să consulte cartea foarte documentată a colegului nostru d-nul Vulpe, profesor la Universitatea din Iași, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, apărută în 1938. Ediția franceză este cea mai completă expunere a istoriei vechii Dobroge în Antichitate și Evul Mediu”. Nouă nu ne rămâne decât să adăugăm că această carte poate fi consultată cu folos și astăzi; cf. anterior COJOCARU 2004: 43.

¹³ Cf. SPINEI 2022: 48: „Acumulând un cuantum bogat și variat de informații, preluat din surse de prim rang, și dispunând de o remarcabilă acuitate interpretativă și de un larg orizont intelectual, profesorul a fost în măsură să ofere o doctă și penetrantă prezentare asupra tuturor evenimentelor și fenomenelor importante derulate în spațiul respectiv, ierarhizate logic și înfățișate limpede și atractiv, cu ales mlădieri stilistice, fără a cădea în ispita tapiseriilor verbale și fără a diminua niciun moment tensiunea analizei. S-a străduit persuasiv să regăsească realitățile prezente în trecut, receptate în dezvoltare procesuală, cu un întreg cortegiu de pluralități”.

¹⁴ Cf. BRĂTIANU 2022: 280: „Acesta este de altfel rostul istoriei universale: să vă demonstreze legătura care totdeauna există între regiunile cele mai îndepărtate în care se desfășoară marea dramă a istoriei omenești. Poate chiar din această cauză am ales ca subiect această desfășurare în timp a destinului regiunii pontice, pentru că aici este una din răspântiile unde se constată mai ușor și mai concret aceste legături în vremurile îndepărtate de care vă pomenești. Acestea vi le spun ca o lămurire și, în același timp, poate și ca o scuză pentru unele încercări ale memoriei cu nume neobișnuite sau cu unele incursiuni în spații cari se întind tocmai spre răsărit”.

¹⁵ COJOCARU 2004: 44.

obiceiul de a fura banii publici” (p. 801)¹⁶. Iar războiul civil din Spania (1936-1939), ca „prilej de încercare pentru diferitele armate și industrii ale Europei ca să-și experimenteze pe pielea spaniolilor cele mai perfecționate sisteme de luptă” (p. 839), ne poate duce cu gândul la pielea locuitorilor din estul și sud-estul Ucrainei odată cu invazia rusă din 24 februarie 2022. Și cum această invazie a atras până acum nu mai puțin de 10 pachete de sancțiuni internaționale, al căror efect se lasă așteptat, să ne mai fie permis un citat cât se poate de sugestiv pentru împrejurările actuale (p. 895): „N-a fost greu să se constate că aceleași concerne care decretaseră boicotarea cumpăraseră petrolul sovietic sub prețul pieții. (...) Se poate spune că petrolul a fost principalul agent al politicii sovietice în acest al treilea deceniu al veacului nostru. Prin el se explică și menținerea unei țări ruinate de războaie civile și de experiențe sociale și pătrunderea ei tot mai mult pe planul politicii mondiale printre puterile lumii”.

Ar mai fi mult de scris referitor la valențele perene ale cursului *Chestiunea Mării Negre*, ținut la secret de regimul de tristă amintire – ca mai toate publicațiile lui Gh. I. Brătianu (pe care comuniștii nu doar că l-au eliminat din viață, ci l-ar fi vrut eliminat și din istorie) –, dar ne bucurăm că măcar după opt decenii aceste prelegeri au obținut șansa de a deschide ochii minții generațiilor actuale și viitoare de studenți, ca și publicului larg interesat de istoria Mării Negre. Șansă pentru care, în primul rând, trebuie să fim recunoscători celor doi istorici medievaliști (indeosebi d-lui Victor Spinei) care și-au asumat risipa timpului și au depus un efort considerabil pentru a readuce în actualitate *Chestiunea Mării Negre*. Efort care a presupus inclusiv pregătirea unui material ilustrativ bogat – hărți și alte imagini color cu monumente, obiecte și personalități reprezentative –, menite să sporească relevanța textului și să răspundă unui deziderat al autorului, care în contextul unei prelegeri își exprima regretul de a fi lipsit de talentul unui pictor pentru a putea reda în imagini ceea ce era nevoit să exprime doar în cuvinte. Dar și așa, credem noi, tabloul istoric reușit de Gh. I. Brătianu va rămâne la loc de cinste atâta timp cât va fi apă în Marea Neagră și grâu în stepele de la nordul acesteia¹⁷.

BIBLIOGRAFIE

- ASCHERSON 2017 Ascherson, N., *Chernoie more. Kolybel' tsivilizatsii i varvarstva*, trad. V. Babitskaya, Corpus, Moscova.
- ASCHERSON 2015 Ascherson, N., *Black Sea: Coasts and Conquests: From Pericles to Putin*, Vintage Publishing, Londra.
- ASCHERSON 1996 Ascherson, N., *Schwarzes Meer*, trad. H. Jochen Bussmann, Berlin Verlag, Berlin.
- ASCHERSON 1995 Ascherson, N., *Black Sea*, Hill and Wang, Londra.
- BOUZEK, HOŠEK 1978 Bouzek, J., Hošek, R., *Antické Cernomoří*, Svoboda, Praga.
- BRĂTIANU 2022 Brătianu, G. I., *Chestiunea Mării Negre*, ed. V. Spinei, I. Căndea, studiu introductiv de V. Spinei, Ed. Litera, București.
- BRĂTIANU 1988 Brătianu, G. I., *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, M. Spinei (trad.), V. Spinei (ed.), Ed. Meridiane, București, 1988 [reeditată Polirom, Iași, 1999].
- BRĂTIANU 1969 Brătianu, G. I., *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, ediție îngrijită de P. V. Laurent, Societas Academica Dacoromana. Acta historica IX, München, 1969 [reprint Kryos, 2009].
- COJOCARU 2004 Cojocaru, V., *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- FATI 2016 Fati, S., *Ocolul Mării Negre în 90 de zile. Șapte țări, opt granițe și o lovitură de stat în prime-time*, Ed. Humanitas, București.

¹⁶ Este adevărat că citatul a fost extras dintr-un articol tendențios publicat în *Journal de Saint-Petersbourg*, că spiritul de partid al administrației ține de hibe de democrație în general și că furtul banilor publici se întâlnește și la case mai mari (ca și în Rusia din toate timpurile, de altfel!). Dar dincolo de aceste precizări suplimentare, aparent atenuante, rămâne la ordinea zilei o realitate tristă.

¹⁷ Pentru a parafraza un citat – menționat de mai multe ori de Gh. I. Brătianu (e.g. BRĂTIANU 2022: 882) – din cartea lui GIBBONS 1916.

- GIBBONS 1916 Gibbons, H. A., *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis Up to the Death of Bayezid I, 1300-1403*, The Century Company, New York [reprint Routledge, 2004].
- KING 2015 King, C., *Marea Neagra. O istorie*, trad. D. Branea, C. Cheveresan, Ed. Polirom, Iași.
- KING 2004 King, C., *The Black Sea. A History*, Oxford University Press, Oxford.
- KOROMILA 1991 Koromila, M. with contributions by A. Alexidze, A. Ballian, O. Lordkipanidze, L. Polychronidou-Loukopoulou, *The Greeks in the Black Sea from the Bronze Age to the Early Twentieth Century*, Panorama Publishing House, Atena.
- SAPRYKIN 2018 Saprykin, S. Ju., *Drevnee Pričernomor'e*, Izdatel'stvo Russkoy khristianskoy gumanitarney akademii, Moscova.
- SPINEI 2022 Spinei, V., *Chestiunea Mării Negre în prospectarea lui Gheorghe I. Brătianu (studiu introductiv)*, in: BRĂTIANU 2022: 9-182.
- SPINEI 1999 Spinei, V., *Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spațiul pontic*, in: Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră ...*, 1999, 13-49.

Victor COJOCARU

Corina Toma, Florin Mărginean, Tezaurul de monede dacice de la Feniș (jud. Arad). Studiul ștanțelor aplicat monedelor Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2021, 292 p.

Publicată la prestigioasa Editură MEGA, lucrarea semnată de Corina Toma și Florin Mărginean, cu titlul *Tezaurul de monede dacice de la Feniș (jud. Arad). Studiul ștanțelor aplicat monedelor Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș*, aduce în atenția cititorilor un tip monetar de influență greco-macedoneană, asociat tipurilor din zona de nord-vest a Daciei preromane. Studiul vine să completeze și să clarifice un subiect mai puțin detaliat în literatura de specialitate, care plasează în linii mari aceste emisiuni monetare între secolele II-I î.Hr.

Problematica monedelor de tip Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș este abordată și în alte studii de Corina Toma, numismat al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, dovedind o bună cunoaștere a subiectului pus în discuție (dintre cele mai recente enumerăm *Studiul ștanțelor sau analiza stilistică? Studiu de caz: Baterea monedelor dacice Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș*¹; *The coin hoard found at Sânnicolau Român (Bihor County). Relationship between Medieșu Aurit and Toc-Chereluș coin-types*²; *Elemental Analyses Performed on a Lot of Toc-Chereluș Type Dacian Coins*³; *Tezaurul de monede de la Sânnicolau Român (jud. Bihor). Asocierea dintre tipurile monetare Medieșu Aurit și Toc-Chereluș*⁴).

Florin Mărginean, arheolog al Complexului Muzeal Arad, doctor în istorie cu o temă legată de arheologia habitatului pe valea Mureșului Inferior în secolele X-XIII, ce a efectuat stagii de cercetare în bibliotecile din Budapesta și Nitra între anii 2008-2011, se remarcă prin contribuțiile sale orientate asupra spațiului vest transilvănean: *Tezaurul monetar de la Groșii Noi (secolele XV-XVII)*⁵; *Arheologie funerară la Mureșul de jos (secolele X-XI)*⁶.

Cu o prefață semnată de Theodor Isvoranu, lucrarea prezintă o structură clară ce debutează cu lista tabelelor, figurilor și planșelor, urmată de cele șapte capitole ale cărții, împărțite în subcapitole intitulate

¹ TOMA 2021a: 15-33.

² TOMA 2021b: 91-106.

³ MUNTEANU, TOMA, BARBU-TUDORAN 2020: 246-252.

⁴ TOMA 2020: 89-103.

⁵ TOMA, MĂRGINEAN, TĂTARU 2016.

⁶ MĂRGINEAN 2015.

sugestiv, traducerea lucrării în limba engleză, bibliografie, catalogul monedelor și cele 92 de planșe.

Denumit *Istoria tezaurului descoperit la Feniș (jud. Arad)*, primul capitol (p. 5-6) reia istoricul publicațiilor și a descoperirilor arheologice privind monedele dacice din arealul supus cercetării. Începând cu semnalarea descoperirilor din 1966, sunt menționate în continuare completările aduse de B. Mitrea, E. Chirilă, N. Ordentlich, I. Chidioșan, contribuțiile specialiștilor C. Preda, A. Sășianu, menționate fiind și descoperirile din anii '80, de care se leagă numele arheologilor M. Barbu și G. Pascu Hurezan. Cu toate acestea, după cum este menționat în lucrare, informațiile referitoare la tezaurul de la Feniș rămân incomplete.

Capitolul al doilea, ce înregistrează *Descoperirile monetare de tip Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș* (p. 7-15), cuprinde totodată mențiuni cu privire la distincțiile terminologice impuse tipului monetar cercetat. Printre tezaurele și descoperirile prezentate se numără: cele de la Toc, Chereluș, Turda, Pecica, Almaș, Sănnicolau Român, cele din zona Aradului, descoperirile izolate și monedele din arhivele caselor de licitație a căror context al descoperirii rămâne incert. Sunt constatate categorii distincte ale emisiunilor monetare de tipul *Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș*, respectiv monede „cu pastilă normală” (numite și *variantea comună*, întâlnite mai frecvent și într-un număr mai mare) și cele „cu pastilă mare” specifice *variantei Pecica*. Împărțirea monedelor în diverse categorii va fi reluată și nuanțată în cel de-al patrulea capitol al lucrării.

În capitolul al treilea, care se concentrează pe *Identitatea tipului monetar Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș* (p. 17-30), sunt menționate informații cu privire la iconografie, care se dovedește a fi „abstractă”, implicând „imitații celtice după tetradrahmele lui Filip al II-lea și Alexandru cel Mare”. În privința filiației iconografice și, mai ales, „pentru a găsi temele și motivele selectate și adaptate imaginarului local”, au fost făcute trimiteri la viziunile editorilor tezaurilor de la Almaș și Feniș, la cea acceptată de I. Winkler și cea a lui C. Preda. Este, de asemenea, abordată și problematica filiației imitațiilor *Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș*, care au drept prototip emisiunile monetare *Crișeni-Berchieș faza b* și *Sirmium*.

În cel de-al patrulea capitol (p. 31-38) este aprofundată împărțirea monedelor, făcându-se distincția între clasificarea tipologică utilizată de K. Pink, care se dovedește a fi „sumară”, cea propusă de E. Chirilă și N. Chidioșan, care împarte materialul monetar „în șase grupe tipologice”, sau cea de mai târziu utilizată de E. Chirilă și colaboratorii săi, ce propun împărțirea în zece grupe. În final, este menționată clasificarea propusă de I. Winkler, care are la bază analiza stilistică a aversului monedelor. Având în vedere neglijența relației între avers și revers sugerată de clasificările tipologice din anii precedenți, care se dovedesc a fi „mult prea generale”, autorii propun o nouă abordare a cercetării tezaurului de la Feniș dezvoltată în următorul capitol.

Studiul ștanțelor și procesul de batere constituie subiectul central abordat în cel de-al cincilea capitol (p. 39-55). Pe lângă explicațiile legate de metodologie, apar de asemenea informații referitoare la metoda de reconstituire a imaginilor cu ajutorul fotografiei și a desenului digital pentru identificarea modului „de organizare a producției monetare: de la durata și intensitatea baterii, la numărul atelierelor și individualizarea unor meșteri gravori”. Autorii recurg în privința interpretării legăturilor dintre ștanțe la reprezentări grafice și la comparația prin suprapunere a imaginilor cu scopul de a facilita vizualizarea conexiunilor directe și a înrudirilor stilistice. Avantajul metodei folosite se remarcă prin „introducerea în analiză a unor monede respinse în urma observației cu ochiul liber”. Suprapunerea computerizată a imaginilor-contur peste fotografii permit autorilor reconstituirea elementelor grafice mai puțin vizibile, extinzând totodată eșantionul de lucru ce este reprezentat din „423 de monede din cele 471 păstrate din tezaurul de la Feniș”, date completate cu monede din tezaurele de la Almaș și Sănnicolau Român.

În capitolul al șaselea (p. 57-68) este pus accentul asupra aspectelor tehnologice relevate în urma cercetării de recunoaștere a ștanțelor. Calitatea aliajului, defectele de batere (dubla frapă, baterea descentrată a imaginii, defectele ștanțelor și corecțiile aduse), intervențiile asupra monedelor (aplatizarea monedelor, tăierea marginilor, adânciturile semisferice) sunt observate pe marginea dimensiunii, greutatea și formei pastilei monetare. Capitolul cuprinde informații și cu privire la ștanța descoperită la Pecica, care presupune câteva particularități. Prin analiza metalografică a aliajului este evidențiat contrastul monedelor din tezaurul de la Feniș și cel de la Pecica sugerând „ipoteza desfășurării procesului de batere a monedelor *Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș* în două «atelier» distincte”.

Problematika localizării și încadrării cronologice a monedelor *Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș* este dezvoltată în ultimul capitol al lucrării (p. 69-85), care reușește să întregască demersul cercetării printr-o serie de concluzii. Datele numismatice obținute evidențiază că monedele cercetate prezintă o distribuție teritorială restrânsă fiind produsul unei bateri locale și descentralizate „oarecum, controlate politic, dacă nu cumva trăsăturile tehnice comune pot fi consecința apelului la aceeași «familie de meșteri»”. Rămase în apropierea locului de producție, perioada de batere a monedelor teaurizate debutează în cel de-al doilea deceniu al secolului I î.Hr. și ia sfârșit în cel de-al doilea sfert al aceluiași secol.

Studiul întreprins se arată a fi unul amplu și complex, accentul fiind pus pe cercetarea ștanțelor, o abordare modernă prin care se ajunge la concluzii distincte de cele formulate în urma clasificărilor tipologice ce au la bază comparația vizuală a monedelor și analiza stilistică.

Printre aspectele care puteau fi îmbunătățite, merită menționat că lucrarea abundă de citate, care deși dovedesc veridicitatea informațiilor fragmentează textul complicând exprimarea anumitor idei și fluiditatea discursului. De asemenea, pot fi remarcate unele erori de tehnoredactare precum cele de la p. 13 („biblografia”) sau p. 41 („Illizibile”). De asemenea, denumirea subcapitolului 3.3. *Rolul de prototip al emisiunilor monetare Crișeni-Berchieș faza b și Sirmium* diferă într-o mică măsură față de cea din cuprins, iar în cazul subcapitolului 5.2. *Corpus-ul ștanțelor*, deși este împărțit în alte subcapitole (5.2.1, 5.2.2, 5.2.3, 5.2.4, 5.2.5, 5.2.6, 5.2.7), acestea nu mai sunt menționate în cuprinsul lucrării.

Trecând peste puținele observații critice care îi pot fi aduse lucrării, efortul depus în elaborarea studiului de față se dovedește a fi unul de proporții, textul îngrijit redactat și argumentat fiind însoțit de o ilustrație bogată, cu imagini, desene și reconstituiri digitale bine realizate.

BIBLIOGRAFIE

- MĂRGINEAN 2015 Mărginean, F., *Arheologie funerară la Mureșul de jos (Secolele X-XI)*, Centrul de Studii Transilvane, Ed. Academiei Române, Cluj-Napoca.
- MUNTEANU, TOMA, BARBU-TUDORAN 2020 Munteanu, M., Toma, C., Barbu-Tudoran, L., *Elemental Analyses Performed on a Lot of Toc-Chereluș Type Dacian Coins*, in: *Acta Electrotehnica*, LXI, 3, 246-252.
- TOMA 2021a Toma, C., *Studiul ștanțelor sau analiza stilistică? Studiu de caz: Baterea monedelor dacice Mit Bartkranzavers / Toc-Chereluș*, in: *Cercetări numismatice*, XXVII, 15-33.
- TOMA 2021b Toma, C., *The coin hoard found at Sănnicolau Român (Bihor County). Relationship between Medieșu Aurit and Toc-Chereluș coin-types*, in: *Caiete ARA*, XII, București, 91-106.
- TOMA 2020 Toma, C., *Tezaurul de monede de la Sănnicolau Român (jud. Bihor). Asocierea dintre tipurile monetare Medieșu Aurit și Toc-Chereluș*, in: *Crisia*, L, 89-103.
- TOMA, MĂRGINEAN, TĂTARU 2016 Toma, C., Mărginean, F., Tătaru, C., *Tezaurul monetar de la Groșii Noi (secolele XV-XVII)*, cu o contribuție de O. Mureșan, Ed. Mega, Cluj-Napoca.

Adelina PICIOR

Krzysztof Domzalski, Pontic red slip ware. Tipology, chronology and distribution of a major group of late roman fine pottery in the black sea region, in col. „Biblioteca Antiqua”, XXV, Institute of Archeology and Ethnology Polish Academy of Science, Warsaw, 2021, 223 p.

Pentru spațiul pontic, areal elocvent pentru eșalonarea marilor vestigii romane, lucrările dedicate ceramicii sunt destul de frecvente. Acestea înglobează, de regulă, aspecte specifice (economice, sociale, politice ș.a.) unei tipologii ceramice (*pota(ta)toria*, *conquina(to)ria*, *escaria*, glazurată, realizată în tehnica

barbotine ș.a.). Krzysztof Domzalski este cercetător în cadrul Institutului de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe Poloneze. Din sfera lui de interes remarcăm cercetările legate de arheologia și cultura materială a civilizației greco-romane; de producția, comerțul și utilizarea ceramicii de la sfârșitul perioadei clasice și până la începutul celei bizantine (sec. IV a.Chr. – sec. VII p.Chr.). De asemenea, nu putem trece cu vederea peste experiența de teren de pe șantierele arheologice, precum: Akrai în Sicilia, Chhim și Jiyeh în Liban, Pompeiopolis și Synope în Turcia, Olbia în Ucraina, Tanais în Rusia, Novae în Bulgaria ș.a. A redactat mai multe articole în sfera sa de interes: *Terra sigillata from Nymphaion. Survey 1994*, in: *Archeologia (Poland)*, 47, 1997, 95-109; *Late Roman red slip pottery from Tanais*, in: *Eurasia Antiqua*, 8, 2002, 15-491; *Roman to Early Byzantine fine pottery from Pompeiopolis in Paphlagonia. From the long distance trade to the local market*, in: *Archeologia (Poland)*, 67, 2018, 73-87 ș.a.

Proiectul de cercetare asumat de Krzysztof Domzalski oferă o nouă perspectivă asupra unei categorii de material arheologic dintre cele mai importante. Lucrarea de față, apărută într-un format deosebit, îmbină imaginea fragmentelor ceramice fine romane târzii și bizantine timpurii din zona Mării Negre, cu interpretarea acestora din punct de vedere economic și social. Structural, observăm o împărțire în patru capitole, precedate sau urmate de elemente specifice unei lucrări de specialitate. Lucrarea începe cu un cuvânt de grație (p. 7-8) adus de autor acelora care într-un fel sau altul au contribuit în realizarea demersului său. În *Note și abrevieri* (p. 9-10) autorul aduce câteva lămuriri legate de alegerea sa de a compune două cataloage a inventarului ceramic. De asemenea, elaborează o listă a muzeelor și a institutelor de cercetare cu care a colaborat.

În *Introduction* (p. 11-15), autorul își justifică alegerea acestui subiect, menționând că finalitatea acestui proiect are ca scop completarea și corectarea analizelor existente asupra acestei categorii ceramice, având în vedere metodologia de lucru, interferențele culturale și perspectivele economice prezente în regiunea pontică. De asemenea, tot aici, Domzalski face o prezentare schematică a lucrării, avantajele și dezavantajele demersului său. Primul capitol, *Research background: Studies on Late Roman and Early Byzantine red slip wares in the Mediterranean and in the Black Sea Region* (p. 16-26), este de fapt o trecere razantă prin istoriografia subiectului, începând din secolul al XIX-lea și până în zilele actuale. Nu putem trece cu vederea asupra unui aspect mai puțin fericit și anume, subiectivitatea de care dă dovadă: *Studiile menționate mai sus arată că publicațiile referitoare la ceramica romană fină din regiunea Mării Negre nu au contribuit la dezvoltarea metodelor de cercetare sau a istoriei locurilor* (p. 22). Astfel, autorul polonez desconsideră majoritatea lucrărilor redactate până în prezent, fapt ceea ce ne aduce anumite semne de incertitudine în ceea ce privește corectitudinea concluziilor sale.

Al doilea capitol, *Methodology and evidence* (p. 27-36), dorește să scoată în evidență principiile metodologice pe care autorul le-a utilizat în redactarea acestei lucrări. Menționează principalele categorii identificate (cu slip Roman Târziu, african, egeean ș.a.), tipurile de analize chimice și de structură a pastei ceramice, cronologia și formele. Referitor la cronologie, Domzalski aduce în discuție studiile efectuate anterior, dificultatea stabilirii unei datări reale în anumite cazuri, în strânsă legătura cu contextul arheologic. Un aspect pe care îl apreciem în mod pozitiv este aplecarea autorului spre utilizarea contextelor definite, în speță, cele funerare, venind cu exemple și trimiteri acribic enunțate și justificate.

Următorul capitol, mult mai vast, *Definition of the ware, chronology of production and classification of vessel forms* (p. 37-157), dorește să surprindă anumite aspecte de definire al acestor vase. În literatura de specialitate aceste materiale ceramice nu au avut parte de o descriere exhaustivă. Tot aici, autorul expune câteva caracteristici macroscopice și fizico-chimice. Totuși, Domzalski se contrazice în expunerea anumitor detalii legate de aplicarea slipului pe vase: *Slipul este de bună calitate și acoperă complet vasele*, iar puțin mai jos apreciază că *Slipul acoperă doar părțile superioare ale vaselor* (p. 38). Tot în acest capitol, autorul lămură alegerea anumitor terminologii în sensul clasificării formelor ceramice, iar mai apoi expune catalogul pieselor ceramice. Dorim aici să subliniem un aspect de natură tehnică și anume, aranjarea ilustrațiilor. Acestea nu sunt poziționate strategic, astfel că este destul de dificil de urmărit descrierea inventarului arheologic și ilustrația acestuia. Pe de altă parte, ilustrațiile nu sunt clare, astfel că detaliile sunt greu de urmărit sau de identificat.

Ultimul capitol, *Production and long-distance trade* (p. 158-174), aduce în discuție problema istoriografică

a centrelor de producție a ceramicii cu slip roșu. Discuția se axează într-o primă etapă pe chestiunea distribuției și a originii ceramicii. În acest sens, comerțul se desfășura în principal pe mare, astfel că, autorul aduce câteva considerații legate de schimbările diacronice a comerțului și al consumului regional de ceramică. Domžalski aduce în discuție problematica fiecărui secol (II p.Chr. – VI p.Chr.). Remarcăm absența abordării chestiunilor legate de secolul al III-lea p.Chr, care aduce primele tendințe a modificării consumului regional și a comerțului în spațiul pontic și nu numai. De asemenea, ipotezele de lucru lipsesc cu desăvârșire în argumentarea autorului, chiar dacă acestea au fost menționate încă de la începutul lucrării, ele nu au fost utilizate.

În *Conclusion* (p. 175-176) autorul mărturisește dificultatea identificării unor considerații finale, mai ales despre producerea și distribuția acestei categorii ceramice. Aspectele discutate aici au mai mult un caracter preliminar, având în vedere mai mulți factori (arheologici, istoriografici). *Appendix 1 și 2* (p. 177-189) aduc celor interesați de subiect un studiu legat de analizele fizice și chimice ale ceramicii roșii, precum și un catalog al unor piese în care sunt descrise proprietățile chimice. La finalul lucrării, autorul a ales să expună și un rezumat consistent în limba rusă (p. 190-202), un aspect important în distribuirea volumului în lumea științifică internațională. Remarcăm documentarea serioasă exercitată de autor în realizarea demersului său. Apreciem analiza tehnică a materialului arheologic avut în vedere de autor, bibliografia (p. 205-222) complexă și relevantă asupra subiectului, precum și susținerea textului cu hărți, planșe de desene, fotografii și date tabelare.

Dincolo de unele omisiuni sau abateri tehnice, volumul de față este rezultatul unui efort susținut de a analiza informațiile existente. Astfel, remarcăm că avem de a face cu o lucrare care face cinste istoriografiei, dar și domeniului ceramologiei în general. În concluzie, lucrarea reprezintă un instrument de lucru util pentru oricine este interesat de ceramica fină romană târzie din regiunea Mării Negre.

Alex-Marian CORNEA

Anca Honcu, *Aedes ad Danuvium: inițiative publice și private în fenomenul edilitar din provinciile Dacia și Moesia Inferior (secolele I-III p.Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, Iași, p. 342 p.

Lucrarea, ce face subiectul prezentării de față, are la bază teza de doctorat a doamnei Ana Honcu, susținută în cadrul Facultății de Istorie, a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în anul 2019 sub îndrumarea prof. univ. dr. L. Mihailescu-Bârliba. Volumul a apărut în colecția „Antiqua et Mediaevalia” coordonată de prof. univ. Dr. L. Mihailescu-Bîrliba și Andrian Muraru. Cartea analizează, cu predilecție, sursele epigrafice, însă are în vedere și coroborarea acestora cu informațiile oferite de cercetările arheologice și sursele iconografice. Volumul este structurat după cum urmează: *Cuprins, Lista figurilor și tabelelor, Abrevieri, Cuvânt-înainte* (semnat de prof. univ. dr. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba), *Mulțumiri, Introducere, Istoriografia problemei, cinci capitole, Considerații finale, Supplementum epigraphicum* și un rezumat al lucrării în limba franceză.

În *Introducere* (p. 19-22), autoarea ne face o prezentare succintă a modului în care a abordat subiectul fenomenului edilitar din cele două provincii. Pentru o mai bună înțelegere a subiectului discutat A. Honcu ne oferă definiția evergetismul înțeles prin acele inițiative publice și private, ale căror rol era să dezvolte din punct de vedere arhitectural orașele. De asemenea, ne este prezentată metoda de lucru, sursele abordate, precum și sursele web folosite. Partea a doua a *Introducerii* este destinată unei scurte descrieri a conținutului cărții. În rândurile ce urmează autoarea discută pe larg *Istoriografia problemei* (p. 23-34), împărțită în două părți, una în care analizează izvoarele antice, începând cu cele mai vechi, precum *De architectura* sau corespondența dintre Plinius cel Tânăr și Traian, *Digesta Iustiniani* etc. În cea de a doua secțiune este tratată istoriografia modernă începând cu lucrările lui I. Levy și continuând cu A. H. M. Jones, R. MacMullen, P. Veyne și mulți alții. A. Honcu subliniază calitatea lucrărilor unor autori precum M. Le Glay, E. Melchor Gil, M. Navarro Caballero, M. Horster, E. Mancini și D.

Aparaschivei, studii care pot fi considerate puncte de reper pentru subiectul discutat.

Capitolul I, intitulat, *Fenomenul edilitar în Imperiul Roman* (p. 35-76), este împărțit în șase subcapitole. Discuția din primul subcapitol debutează prin prezentarea semnificației simbolice și a rolului construcțiilor. Simbolistica este văzută prin prisma ochilor cetățenilor Romei Antice, Vitruvius, remarcând că măreția Romei se manifesta prin grandoarea clădirilor publice. A. Honcu explică rolul construcțiilor, conceptul de *monumentum*, cu implicațiile de rigoare ale acestui termen, pentru că edificiile aveau datoria de a transmite un mesaj pentru posteritate. De asemenea, sunt prezentate pe scurt și principalele construcții, care au fost construite ca urmare a unor preferințe ale donatorilor: cele mai des întâlnite sunt: templele și sanctuarele, urmate de apeducte, fântâni și băile publice. În rândul construcțiilor civile întâlnim: curia, drumurile, exedra, porticurile, porturile, teatrele, porturile, precum și zidurile sau porțile orașului. În următoarele trei subcapitole sunt tratate diferitele tipuri de inițiative: municipală, imperială și privată, cea din urmă fiind împărțită în inițiative *ob liberalitatem*, *ob honorem*, *summa honoraria* și donații testamentare. Sunt prezentate de asemenea caracteristicile definitorii ale celor trei tipuri de inițiative, autoarea recurge la metoda comparativ-analitică, realizând astfel o comparație între edificiile publice și private, ca urmare a tipului de inițiativă urmat. A cincea subdiviziune analizează construcțiile private, unde sunt vizate o serie de norme de construcție, distingerea spațiului privat de cel public și stabilirea atribuțiilor locuitorilor. În ultima subunitate, *Tituli opreum publicorum*, se prezintă modurile de redare a numelui personajului care a ridicat, reparat un monument și modul în care acesta se regăsește pe acea inscripție. A. Honcu atrage atenția asupra rolului semnificativ jucat de inscripțiile de pe monumente, asupra importanței acestora în vederea obținerii unei imagini de ansamblu asupra actelor edilitare și, mai ales, a dezvăluirii numelor celor care le-au înfăptuit.

Cea de-a doua unitate [*Fenomenul edilitar în Dacia* (p. 77-144)] și diviziunea a III-a [*Fenomenul edilitar în Moesia Inferior* (p. 145-192)] a lucrării pot fi discutate în cadrul aceluiași paragraf, deoarece maniera în care sunt tratate acestea sunt similare, diferența fiind dată de aspectul zonal al fiecăreia. Astfel, într-o primă fază sunt aduse în discuție caracteristicile zonei de referință. Astfel, A. Honcu descrie organizarea Daciei romane, evoluția structurilor urbane, încadrarea regiunii în context istoric și, mai apoi, oferă motivația pentru alcătuirea hărții zonelor unde au fost descoperite inscripții, care ateste inițiative edilitare. În continuare, autoarea lucrării a împărțit inițiativele în două diviziuni: publice și private, unde discută toate inscripțiile descoperite până în prezent și oferă o serie de informații suplimentare cu privire la acest subiect. În privința inițiativelor publice, au fost luate în discuție următoarele zone: *Ampelum*, *Apulum*, *Drobeta*, *Germisara*, *Micia*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Praetorium*, *Romula*, *Slăveni*, *Sucidava*, *Tibiscum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. În cazul inițiativelor private, zonele de referință sunt aproximativ aceleași, cu mici diferențe zonale: *Ampelum*, *Apulum*, *Doștat*, *Drobeta*, *Ilișua*, *Micia*, *Napoca*, *Pons Augusti*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Samum*, *Sebeș*, *Tibiscum*, *Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, atenția cea mai mare fiind acordată ultimei zone, ca și în cazul celor publice. Ultima parte a acestui capitol este dată de profilul donatorilor particulari, unde se realizează analiza provenienței etnice, a statutului social și a funcțiilor deținute de donatori. A. Honcu ia în considerare elita senatorială, elita ecvestră, notabilii municipali și preoții, militarii, dar și sclavii și libertii imperiali sau privați. Realizarea acestei acțiuni a necesitat atenția sporită a autoarei în privința detaliilor, deoarece a realizat, nu doar o hartă a zonele în care au avut loc inițiative private/publice, ci mai mult a dat dovadă de perseverență și a realizat și o categorisire a indivizilor din spatele inscripțiilor, a edilitarilor.

Discuția despre fenomenul edilitar din provincia Moesia Inferior (p. 145-192) debutează în aceeași ordine de idei precum demersul din capitolul anterior. Se face prezentarea provinciei, momentul înființării acesteia, dar și câteva aspecte referitoare la acțiunile edilitare care au avut loc, în linii generale, precum și motivația acestora. Autoarea subliniază și modul de conturare a materialului epigrafic, bazându-se pe criteriul localităților și cel cronologic. Această diviziune este împărțit în trei subcapitole. În prima subunitate se realizează o prezentare a inițiativelor publice, cu definiția acestora, urmată apoi de prezentarea tuturor descoperirilor care atesta prezența mărturiilor edilitare, începând astfel: *Byala Slatina*, *Callatis*, *Histria*, *Marcianopolis*, *Montana*, *Montemno*, *Novae*, *Odessos*, *Oescus*, *Sexaginta Prista*, *Tomis*, *Transmarisca*, *Troesmis*, *Vicus Levant*, *Vicus Petra*. Pe baza analizei efectuate A. Honcu conchide că unele acțiuni edilitare coincid cu

existența unei strategii militare și, implicit, realizarea acestora cu ajutorul armatei. La fel ca și în capitoul anterior, al doilea subpunct face apel la inițiativele private de la: *Appiaria, Arrubium, Callatis, Dionnysopolis, Durostorum, Histria, Montana, Nikopol, Novae, Odessos, Oescus, Tomis, Transmarisca, Troesmis, Valea Teilor*. Ultimul subcapitol (*Profilul donatorilor particulari*) subliniază câteva diferențe în ceea ce privește statutul social al donatorilor. Cei mai des întâlniți sunt notabilii din orașe, urmași mai apoi de militari și, în final, apar menționați un sclav privat și o libertă.

Cel de-al IV-lea capitol, denumit *Între public și privat: fenomenul edilitar la Dunărea de Jos* (p. 193-223), debutează printr-o discuție asupra răspândirii geografice, unde autoarea prezintă difuziunea inscripțiilor edilitare, realizând spre final și un tabel cu distribuția acestora pe localități, împreună cu numărul descoperirilor. În subcapitolul al II-lea, autoarea reia întreaga problematică referitoare la încadrarea cronologică a inscripțiilor discutate în paginile lucrării, precum și cea corespunzătoare dinamicii fenomenului edilitar din Dacia și Moesia Inferior. Al treilea subcapitol, *Comanditari*, prezintă inițiativa publică și privată din cadrul celor două provincii, include informații despre indivizii care s-au implicat în acest proces de everghetism, dar și o privire comparativă între cele două tipuri de inițiativă, precum și analiza celei predominante. Ultimul subcapitol, *Edificii*, se caracterizează prin definirea tipurilor de monumente arhitecturale întâlnite, o scurtă caracterizarea a acestora, urmată apoi de plasarea geografică a obiectivelor specifice pe un suport cartografic realizat corespunzător.

Ultimul capitol, *Între Orient și Occident. Inițiativa publică și privată în fenomenul edilitar din Dacia și Moesia Inferior – Privire generală și perspectivă comparativă* (p. 225-232), reprezintă o unitate originală ce se bazează pe informații desprinse din capitolele anterioare. Astfel, se realizează o comparație a fenomenului identificat în cele două provincii, văzute ca două zone în care se îmbină influențele din Occident și Orient.

În *Considerațiile finale* (p. 233-238) au fost incluse ultimele constatări asupra subiectului abordat, modul în care a fost făcută documentarea, coroborarea informațiilor, dar și ceea ce a rămas de evidențiat pe baza informațiilor prezentate pe parcursul lucrării. Sunt subliniate cele mai importante aspecte, proprii, pe care autoarea a reușit să le identifice.

Volumul se încheie cu un *Supplementum Epigraphicum* (p. 239-295), unde pot fi regăsite 217 inscripții, care, de fapt, au reprezentat partea componentă importantă a acestei lucrări. Numărul lor mare este unul de apreciat, întrucât pentru realizarea acestuia a fost nevoie de o muncă asiduă, efort care merită să fie apreciat. Cartea se încheie și cu un rezumat realizat în limba franceză (p. 329-339), care facilitează accesul la informațiile desprinse în urma analizei subiectului tratat.

Remarcăm că lucrarea are un discurs cursiv, bine argumentat, iar ideile sunt redade într-un stil coerent, fără echivoc. Sunt aduse informații noi și o nouă perspectivă asupra vechilor direcții de cercetare a fenomenului edilitar, iar documentarea întocmită este una demnă de felicitat.

În final suntem de părere că volumul constituie o lucrare de o importanță deosebită, atât pentru specialiști, care sunt preocupați de studierea celor două provincii, cât și pentru cei pasionați de istoria spațiului avut în vedere de autoare.

Bogdan-Andrei CHIRILOAIE

Jacka Andrzejowskiego, Marioli Pruskiej, Jana Schustera, *From the Depth of Time - A Tale About a Fish*, Łęborg-Łódź-Schleswig, Varșovia, 2021, 107 p.

Volumul de față, publicat în ediție bilingvă, poloneză și engleză, este o lucrare care analizează un set unic de vase de sticlă romane: un pește din sticlă și un pahar decorat cu păsări de apă. Obiectele au fost descoperite în anul 2015 în centrul unui cimitir antic din zona Czarnówek. Identificarea în spațiul „barbar” a unor obiecte din sticlă produse în atelierile romane, deosebit de multe informații despre legăturile comerciale, politice, economice existente între Imperiu și *Barbaricum*. Apariția unei astfel de lucrări este foarte utilă atât pentru cercetătorii care studiază acest domeniu, cât și pentru publicul larg.

Lucrarea intitulată *From the Depth of Time - A Tale About a Fish* a fost redactată în urma colaborării mai multor specialiști din cadrul Muzeului din Łęborg, a Fundației *Monumenta Archaeologica Barbarica*, a Institutului de Arheologie al Universității din Łódź, a Muzeului de Arheologie de stat din Varșovia și a Centrului de Arheologie Baltică și Scandinavă. Publicarea volumului este rezultatul implementării de către Muzeul din Łęborg a unui proiect finanțat de către Ministerul Culturii, prin care se urmărește sprijinirea activităților muzeale și popularizarea unor piese de sticlă deosebite. Lucrarea a fost editată de către Jacka Andrzejowskiego, Marioli Pruskiej și Jana Schustera.

Titlul lucrării face trimitere, în mod clar, la peștele din sticlă descoperit în cimitirul de la Czarnówek. Volumul însumează 107 pagini, fiind împărțit în nouă capitole, având la final o listă bibliografică și o listă a ilustrațiilor. Fiecare capitol este redactat de autori diferiți. În paginile lucrării sunt tratate numeroase subiecte referitoare la vasele din sticlă în formă de pește, realizate în diferite perioade istorice, începând cu Egiptul Antic și terminând cu perioada anilor 1970. De asemenea, cuprinde și informații despre simbolul peștelui reprezentat pe numeroase obiecte din diferite perioade istorice.

În primul capitol, autorii își expun într-un stil captivant intențiile și obiectivele, de asemenea, încearcă să familiarizeze cititorul cu subiectele ce vor fi abordate în capitolele următoare.

Capitolul următor este mult mai dens și prezintă, într-o manieră detaliată, contextul în care a fost identificat peștele de sticlă. Acesta este singurul pește de sticlă descoperit într-un context arheologic cert. Sunt descriși cu o minuțiozitate deosebită pașii făcuți până la identificarea contextului arheologic, iar mai apoi sunt descrise obiectele identificate: fibule, mărgelile, un vas din sticlă decorat cu păsări de apă, un pește din sticlă, vase din ceramică. Autorii datează mormântul în secolele II-III p.Chr. Capitolul se încheie cu o dilemă fără rezolvare în prezent și anume, cum a fost posibilă concentrarea unor vase atât de deosebite în interiorul mormântului unei femei obișnuite?

Sub titlul, *Luxury for the Rich-Roman Glass in Ancient Poland*, autorul Jan Schuster discută despre vasele de sticlă romane, descoperite în zona Poloniei. Istoricul analizează prezența produselor romane în *Barbaricum*, rolul elitei în distribuirea acestor produse, dar și valoarea vaselor de sticlă. Mai apoi, acesta prezintă câteva vase din sticlă produse în atelier romane găsite în zona Poloniei de astăzi. El analizează tehnica de fabricare a vaselor amintite, felul în care au fost decorate, prezintă câteva analogii pentru fiecare tip amintit și datarea lor. Cercetătorul remarcă prezența aproape exclusivă în mediul barbar a vaselor de băut. Capitolul se încheie cu încercarea de a explica prezența cupelor și a vaselor pentru libații în mediul barbar.

În capitolul al IV-lea, cercetătoarea Friederike Naumann-Steckner face o incursiune în istoria peștilor de sticlă prezentând informații despre maniera de realizare, decorul și datarea exemplarelor analizate. Primul exemplar studiat este un pește din sticlă descoperit la Amarna, fabricat pe miez de nisip. Tot aici sunt examinate și vasele în formă de pește destinate păstrării *garum*-ului de înaltă calitate, foarte răspândite în zona mediteraneană, sau peștii decorați cu fire din sticlă colorată produși în *Colonia Ara Agrippinensium* ori cei cu aspect aplatizat, sau peștii descoperiți în Bagram. În încheierea capitolului, sunt reamintite rolurile pe care le puteau avea vasele în formă de pește în perioada antică.

Capitolul următor, intitulat *Fish that were- everyone can see*, analizează numeroase obiecte decorate cu simbolul peștelui. Cercetătorul, Jacek Andrzejowski încearcă să demonstreze că acest simbol este unul foarte întâlnit făcând parte din mentalul colectiv al perioadei. Astfel, acest simbol se întâlnește pe săbii, pe diferite obiecte confecționate din metal prețios, pe pandantive, pe vase din ceramică, pe cataramă, pe amulete

ori pe coarne de băut. Un exemplar deosebit este reprezentat de peștele de la Witaszkowa. În cadrul aceluiași capitol, sunt relatate câteva povești despre pești întâlnite în *Saga*.

Capitolul al VI-lea abordează o temă foarte interesantă și anume, peștele ca preparat culinar. Cercetătorul prezintă felul în care era consumat peștele de către elitele din Imperiu. Patricienii preferau să consume pești scumpi precum chefalul și morunul. De asemenea, autorul nu trece cu vederea modul de realizarea a unor preparate din pește, precum *garum*, *salsamenta* și *haimation*.

Tema centrală a capitolului următor este reprezentată de fibulele mici merovingiene în formă de pește, frumos colorate și cataramele anglo-saxone în formă de pește „prădător”/răpitor. Autorii, Dieter Quast și Alexandra Hilgner, interpretează din mai multe perspective semnificația acestui simbol apărut pe fibulele sau cataramele merovingiene și anglo-saxone.

Următorul capitol este dedicat amuletelor cu rol apotropaic în formă de pește realizate din materiale prețioase precum chihlimbarul sau cristalul. Astfel de amulete au fost identificate în mormintele unor femei sau fete cu un statut social aparte. Amuletele sculptate în formă de pește reprezentau un indicator al luxului, având și un rol de protecție.

În ultimul capitol, cercetătoarea Małgorzata Litwinowicz explică familiaritatea polonezilor cu peștii din sticlă. Istoricul arată faptul că peștele din sticlă este o legătură între oamenii Antichității și cei ai prezentului. Canalizându-și atenția asupra peștilor din perioada comunistă, cercetătoarea încearcă să explice care era rolul lor, de ce se regăseau în majoritatea caselor și de ce erau așezați pe televizor. De asemenea, sunt amintite povești, mituri din zona Europei Centrale și de Nord în care apar pești. Cercetătoarea și-a întrebat prietenii și cunoștințele despre importanța și rolul peștilor de sticlă. Aceasta amintește și despre un grup de Facebook, unde se discută despre peștii din sticlă din perioada comunistă.

La sfârșitul lucrării sunt amintiți toți cercetătorii care au contribuit la realizarea acestui volum. Bibliografia este plasată la finalul lucrării și este organizată în funcție de temele abordate. După încheierea listei bibliografice este poziționată lista ilustrațiilor.

Având în vedere faptul că lucrarea este redactată de mai mulți autori, aceasta nu are un stil unitar. Primul și ultimul capitol sunt scrise într-un stil accesibil publicului larg, captivant, pe când celelalte capitole sunt redactate într-un stil științific, academic, analist. Inserarea imaginilor în text face ca lucrarea să fie ușor de parcurs. Nu ar trebui să ometem faptul că volumul este într-o variantă bilingvă, ceea ce îi conferă o accesibilitate sporită.

Absența unor concluzii unitare și a unor trimiteri istoriografice poate fi explicată dacă avem în vedere rolul cărții, și anume, acela de popularizare. Cadrul cronologic destul de vast al lucrării face ca subiectele să fie tratate într-o manieră sumară.

În cele din urmă, putem afirma că lucrarea de față reprezintă o contribuție remarcabilă privind analiza și interpretarea materialului vitric descoperit în *Barbaricum*. Cartea, bine structurată se remarcă printr-o prezentare succintă și bine argumentată a vaselor descoperite în Polonia.